

DİNİ BİR FENOMEN OLARAK KUTSALIN BİR ARAYA GETİRİCİ ÖZELLİĞİ*

Fatih EROĞLAN**

Özet

Din; hayatı düzenleyen, kuşatan ve sembollerin kaynağı olan bir fenomendir. Bunun yanında insanları aynı çatı altında toplayan sınırsız gücün bir tezahürüdür. Bu tezahür kendini kutsal aracılığıyla açığa çıkarır. Dini bir fenomen olarak kutsal, insanın evreni nihai olarak anlamlı görme ve tanımlama çabasının da bir işaretidir. Eski devirlerden günümüze kadar kutsalın toplumsal ilişkiler üzerindeki etkilerini görmek mümkündür. Kutsal, her zaman dini fenomenler aracılığıyla kendini göstererek, insanları bir araya getirme ve birliği sağlama fonksiyonunu da harekete geçirir. Çünkü pek çok din ve geleneksel yapı, zamanın yıpratıcılığı, çağın getirdiği değişimlere karşı direngen bir yapı gösterir. Bu koruma; müntesiplerin toplu halde icra ettiği ayinler, kurbanlar ve daha pek çok ritüelde gerçekleşen kutsalın tezahürleri vasıtasıyla gerçekleşmektedir.

Kutsalın bu toplumsal işlevi o kadar güçlüdür ki, insanın yaşam tarzını, bakış açısını ve dünyayı algılayışını da değiştirir. Bu bağlamda dini fenomenlerin tezahürü olarak pek çok kutsal, dinin öngördüğü biçimde insanı toplum

* Bu makale, Ondokuzmayıs Üniversitesi SBE bünyesinde hazırlanan “Fenomenolojik Açıdan Kutsalın Anlamı ve Toplumsal İşlevi” adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Öğrt. Gör., Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi ABD

içinde biçimlendirerek toplamakta ve bir araya getirmektedir. Hatta dinin bağlısını inşa etmekle kalmaz; bir şehrin veya bir ülkenin bunun yanında dünyanın algılanış biçimini de değiştirebilmektedir.

Anahtar Kavramlar

Dini Fenomenler, Kutsal, Bir Araya Getirme, Tezahür, İşlevsel

The Gathering Together Function Of the Sacred As A Religious Phenomenon

Abstract

Besides arranging and surrounding the life, and being source of symbols, religion is a manifestation of infinite power gathering people under the same umbrella. This manifestation reveals itself through the sacred. The sacred as a religious phenomenon also indicates to the ultimate struggle of the human being to comprehend and identify the universe. It is possible to see the effects of the sacred on social relations from the ancient times to the present. While the sacred always appears via religious phenomenon, it also evokes its function as assembling people together and ensuring uniformity, because most of the religious ritual movements resist to the burn out and changes of the time. This resistance is ensured via rites, sacrifices and many other rituals carried out by the followers collectively.

This social function of the sacred is so powerful that it changes the lifestyle, point of view and perceptions of the individual about the world. In this sense, many sacrifices as the manifestation of the religious phenomenon shape and regulate the individual's lifestyle in the society in a way that religion requires. Furthermore, not only does it develop the follower but also it can change the way all the world is perceived by a city or a country.

Keywords

Religious phenomenon, the sacred, gathering together, manifestation, functional

Giriş

Dinin en büyük göstergelerinden bazıları ibadetler, ayinler ve kutsal-la ilişkin uygulamalardır. Dinin kutsal olarak gördüğü pek çok uygulama toplumsal hayata ilişkin bir duruma karşılık gelir. Her ne kadar dinin bazı uygulamaları bireysel gözükse de dindeki pek çok fenomen kutsal-la ilişkili olarak toplumsal ilişkiler içinde karşımıza çıkar. Kutsal, dini fenomenlerin merkezinde etkin güçtür. Kutsal, kendindeki bu gücü fenomenler

aracılığıyla açığa çıkarır. İnsanlar arasındaki ilişkiler, dini fenomenlerdeki kutsallığın en iyi şekilde kendini gösterdiği yapılardır. Törenler, doğum ve ölüm merasimleri, evlilik törenleri, kuruluş ve kurtuluş günlerine dair seremoniler, kutsal zamanlar ve mekanlar bunlardan sadece bazılarıdır. Bu dini fenomenlerin meydana gelmesiyle önemli bir toplumsal işlev ortaya çıkar.

Dini fenomenler, insan topluluklarını biraraya getiren bir çekim merkezidir. Küçük veya büyük olsun pek çok dini topluluk etrafında toplandıkları bu merkezin odağındaki kutsallığın bir parçası olmaya çalışır. Bu durumun açığa çıkarttığı önemli sonuçlardan biri, dine inananların biraraya gelmesi sürecidir. Bu aşamadan sonra inananlar maddi ve manevi bir ortaklık ilişkisi içine girerler. Aynı ülküyü paylaşma, benzer duyguları tecrübe etme, içinde bulunduğu dini topluluğu diğer topluluklardan ayrı görme sürecini de beraberinde getirir. Kutsal, bir merkez etrafında insan topluluklarını çekerken dolaylı olarak bu çekim merkezinin dışında kalanlardan ayırttırmaya da sebep olur. Bu paradoksal durum topluluk üyeleri arasında yakınlaşmayı ve birliği, yardımlaşmayı ve kardeşlik duygularını da ortaya çıkarır.

a)Kutsal

Din kutsalın tecrübesini ifade eden bir kelimedir. Din kelimesinden başka kutsalın tecrübesini ifade edecek ve tanımlayacak bir kelime bulmak oldukça zordur.¹ Kutsal Eliade'nin deyimiyle karmaşık bir yapı sergiler. O, kendini doğal gerçeklerden tamamen farklı bir gerçek olarak sunar. Bunun için kutsal bazen büyüyücü ve olağanüstü, bazen korkutucu bazen de bir sır olarak tanımlanmaktadır.² İnsan hayatına taşlar, mabetler, giysiler, belirlenmiş zamanlar kutsal olarak görülen şeylerdendir. Üstelik kutsal paradoksal bir biçimde kutsal olmayan dünyamız aracılığıyla ifşa olmakta ve bireyin toplum içindeki etkileşimiyle kendini göstermekteydi.

Pek çok dini gelenek, müntesiplerinin bir araya gelmesini ve yakınlaşma-

¹ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, (Çev. Mehmet Aydın), Konya: Din Bilimleri Yayınları, 1995, ss. 1-2.

² Constantine Tacou, *Din ve Fenomenoloji*, Çevç Havva Köser, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 10; bkz. Berger, *Kutsal Şemsiye*, s. 21; Rudolf Otto, *The idea of The Holy*, İng. Çev. John W. Harvey, Londra: Penguin Books, 1959, ss.22-25, Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, s.31

sını sağlayacak merkezi bir kutsallık anlayışı geliştirir. Bu merkez düşüncesi dinin bağlularını birleştirici ortak semboller ve anlamlar veçhesinde birbirine kenetlemekte ayrıca merkeze yüklenen anlamlarla eş zamanlı bir biçimde dinin müntesibi olan kişide kutsalın tezahürleriyle inşa olmaktadır.³ Bu açıdan bakıldığında, topluluk içinde cereyan eden ilişkilerde dindar insan için gerçeklik, kutsal olandır. Kutsal olan onun için mutlaktır, etkindir, çekicidir; şeyleri yaratır ve sürdürür.⁴ Berger bunu destekler tarzda kutsalın içkin ve kapsamlı bir tezahürü olan kozmosta aranması gerektiğini; çünkü dinin, kendisiyle kutsal bir kozmosun ve anlamlı bir dünyanın inşa edildiği bir girişim olduğunu söyler.⁵

b)Kutsalın Yansımaları Dini Fenomenler

Bayramlar meskenler, yıldönümleri, anma günleri, zafer bayramları, kurtuluş günleri, tapınaklar, doğum anları, ölümler, kutsal olarak görülen mekanlar, kutsalın tezahür ettiği yaygın fenomenlerdir. Kutsal, bu tezahürler vasıtasıyla kendini göstermektedir. Bireyin yaşadığı toplumda gerçekleştirdiği çoğu ilişki türünde bu tezahürleri görmek mümkündür. Çünkü Homo Religiosus olarak tabir edilen dindar adam için varlık sahnesi kutsal eylemlerin etkin bir şekilde toplumsal ilişkilerde kendini belli ettiği ve açığa çıktığı bir yerdir.⁶ Sözelimi pek çok dinde bağluların bir araya geldiği tapınaklar, ibadet yerleri ve değişik geleneklerdeki dağ kültlerine, kozmik düzeyleri birleştiren bir anlam yüklenir. Yeryüzünün ve göksel dünyayı birleştirdiği bu yerler, göksel dünyaya yakınlığın sağlandığı ve bu dünyaya geçişin mümkün olduğu ender yerlerdir. Bu konumdaki yerler, kendilerine yüklenen sembolik anlamlarla, dinin müntesiplerine coşkun duygular yaşatan yoğun an-

³ Vejdi Bilgin, *Sosyal Çözüm ve Din*, Samsun: Etüt Yayınları, 1997, s. 16; Günter Kehler, Marx Weber, Clifford Geertz, *Din Sosyolojisi*, (Der: M. Emin Köktaş, Yasin Aktay, Çev. M. Emin Köktaş, Abdullah Topçuoğlu, Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu), Konya: Vadi Yayınları, 2.b. 1998, s. 72; Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, (Çev. Ünver Günay), İstanbul: İfav Yayınları, 1995, ss. 30, 68; Ekrem, Sarıkçıoğlu, *Din Fenomenolojisi*, Isparta: S.D.Ü. Basımevi, 2003, s. 73.

⁴ Fernand Schwarz, *Kadim Bilgelik Yeniden Keşfi*, (Çev. Ayşe Meral Aslan), İstanbul: İnsan Yayınları, 1997, s. 293; Kürşat Demirci, *Dinlerin Dejenerasyonu*, İstanbul: İnsan Y., 1985, s. 38.

⁵ Peter L. Berger, *Kutsal Şemsiye*, (Çev. Ali Coşkun), İstanbul: Rağbet Yayınları, 2000, s. 21; Schwarz, a.g.e., s.279.

⁶ Wach, a.g.e., ss. 56-58.

lamların ortaya çıktığı yerler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Buralarda bir araya gelen bağlular, yakınlaştırmacı bir fenomen olarak ayinler ve ritmik olarak yapılan ritüellerle bir değişim sürecini de kendilerinde başlatmaktadır. Buralara gelen kendileri gibi diğer dindaşlarıyla farklı türden bir iletişim ve etkileşim tecrübesini yaşamalarını sağlamaktadır.⁷ Kutsal olarak görülen bu yerler, dinin müntesipleri açısından açısından kişiler arası zayıflatıcı ve yıpratıcı ilişkilere karşı yakınlaştırmacı bir unsur olarak karşımıza çıkar. Ayrıca huzur ve barışı bozan düşmanca ilişkileri yok eden olumsuzluklara karşı adeta paratoner bir görev üstlenmektedir. Buralar, dindar insanın kutsallarla örmüş olduğu evreni yani varoluşunu devam etmesini sağlayan ve onu dimdik ayakta tutan bir sütun gibidir, yani “Axis Mundi”dir.⁸

Yine yılın belirli aylarında birbirinden ayrı ve farklı mekanlarda yaşayan dindar için belirli zamanlarda düzenlenen karnavallar, festivaller, bayramlar, kurtuluş ve kuruluş günleri kendisi için eşsiz fırsatlardır. Tazeliği ve yenilenmeyi çağrıştıran bu günler, unutulmaya yüz tutmuş ilişkileri, ortak anlamları, zamanın yıpratmış olduğu şeyi yeniden güncelleştirmeye ve yenilemeye olanak sağlar.⁹ Yeni insanlarla karşılaşma ve bunun yanında farklı türden deneyimlerin yaşandığı bu yerler, dindar için heyecan verici ve coşku uyandırıcı duyguların yaşandığı ender yerlerdir. Tüm bunlar kutsalların etkin bir şekilde hayatında yer edindiği dinin bağlusu için önemli ve vazgeçilmez unsurlardır. Yine özel günler; diğer bir deyişle bayramlar, yılbaşı ve zafer günleri insanları bir araya getiren ender zamanlardandır. Bir dinin bağlusu için geçmişte elde edilmiş bir zaferi anmak, geçmişte yaşamış olanlarla bildiğimiz toplumsal ilişkilerin ötesinde farklı türden kutsal bir ilişkiyi açığa çıkartmaktadır.¹⁰ Bu hatırlamaların gerçekleştirildiği törenler vasıtasıyla geçmişe dönülerek o an yeniden yaşatılır. Ayinler ve seremoniler vasıtasıyla gerçekleşen bu etkileşim dinin bağlularında bir değişimi de açığa çıkartma potansiyelini sahiptir.

Düşmanlara karşı kazanılmış bir zafer, kaosa davet eden bir yenilgi, ye-

⁷ Wach, *Din Sosyolojisi*, s. 54.

⁸ Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, (Çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara: Gece Yayınları, 2000. s. 17; Zeki Arslantürk, Tayfun Amman, *Sosyoloji*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001, ss. 347, 351.

⁹ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1998, s. 243.

¹⁰ Jean Chevalier, *Din Fenomeni*, (Çev. Mehmet Aydın), Konya: Din Bilimleri Yayınları, 1995, s. 37.

nilmez kahramanlar olarak tarihi geçen şahsiyetlerin bu günlere yaptıkları katkıya yönelik yüceltmeler sıkça karşılaşılan durumlardır. Amerikalıların 4 Temmuz kutlamaları, Japonların Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombası için yapılan anma etkinlikleri, İsrail'in kuruluşu, Nelson Mandela'nın Güney Afrikalı halklar açısından anlamı, Hindistan'daki Ganj Nehri gibi pek çok önemli fenomen, ülkelerin kendi halkları açısından dinsel sembolizmin ve ortak anlamların hüküm sürdüğü bir araya getirci bir işlev olarak, halkları bir anlam örgüsü ve öğreti topluluğu içerisinde yakınlaştırmakta, birliği sağlamaktadır. Bunun pek çok yansımalarını gerek siyasi, gerekse de politik anlamda yürütülen ilişkilerde görmek mümkündür. Sözelimi ortak değerler etrafında şekillenen bu halklar ve ülkelerin yapılanmalarında dini sembolizmin ve dini öğretilerin yansımalarını görmek mümkündür. Çünkü kutsalın bir araya getirdiği insanlar birbirlerini kardeş görmektedirler.¹¹ Sözelimi Yahudilikteki tanrı Yahve'ye müşterek tapınma İsrail'in oluşumundaki önemli ve etkin bir faktördür.¹²

1. Kardeşlik Duygusu

Hacc, mümin için İslam'ın vazettiği temel prensiplerden biridir. Hac, Müslümanlara yüklediği sorumlulukla birlikte Haccın icra edileceği zamanın başlangıcı ve sonu itibarıyla yapılanlar, meydana gelen ilişki biçimi, bu anlamda bizim için vazgeçilmez bir örnektir. Bir merkez olarak Kabe her Müslüman'ın ulaşmayı arzu ettiği ve özlem duyduğu bir mekan olarak gözümüze çarpar.¹³ Müslümanlar Hacc görevlerini ifa etmek için giyindiği elbiseler, yaptığı ibadetler, bir araya getirci bir işlev olarak Kabe'yi dikkat edilmesi gereken önemli bir mekan olarak karşımıza çıkarır.¹⁴ Bu anlamda Kabe'nin bulunduğu Mekke, dünyanın değişik ülkelerinden ve kıtalarından farklı renk, dil ve kültürden pek çok Müslüman tarafından ziyaret edilmesini sağlamaktadır. Müslümanlar ortak duyguların gerçekleşece-

¹¹ Kehrer, *Din sosyolojisi*, ss. 67-68; Wach, *Din Sosyolojisi*, ss. 182, 361; Sarıkçıoğlu, *Dinler Fenomenolojisi*, s. 73.

¹² Wach, *a.g.e.*, s. 131; Gustav, Mensching, *Dini Sosyoloji*, (Çev. Mehmet Aydın), Konya: Tekin Yayınları, 1994, ss. 32, 34.

¹³ Mircea Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, (Çev. Ümit Altuğ), Ankara: İmge Yayınları, 1994, s. 28.

¹⁴ Bakara 189-200.

ği ve onlara yeni bir hayat tecrübesi fırsatı sundukları bu yere gelirler. Yeni bir başlangıcın mümkün görüldüğü bu yerlerde Müslümanlar bu özel yere yolculuk yaparlar. Farklı renkte ve dildeki dünyanın değişik yerlerinden gelen insanlarla yakınlaşır ve yabancılaşma duygusunu alt edecek bir vaziyette beraberce gerçekleştirilen ibadetlerle Müslümanların arasında bir birlikte-lik sağlayabilmektedir.¹⁵ Burası insanların birbirlerine karşı yabancılık çektikleri durumların yok edildiği ve insanlar arası yakınlaşmanın sağlandığı yerlerdir Sözgelimi İslam, kendi inanan topluluklara bunu bildirmektedir. Özellikle Müslüman olmanın kendisi, bir araya getirici yönü ve beraberliği sağlayacak şekilde inanlardan istenmektedir. Çünkü Kur'an'da "Allah'ın ipi- ne topluca sımsıkı sarılın" ayeti¹⁶ bir araya gelmenin kendisi ilahi bir buyruk olarak belirtilmektedir. Fakat bu bir araya gelme salt bir topluluk oluş- turmak için değildir. Çünkü bu ip Allah'ın peygamberler vasıtasıyla ilettiği mesajı ve bunları kapsayan ilahi öğretinin tümünü; diğer bir deyişle kurtu- luşa işaret etmektedir. Böylece İslam, tüm inanlarını beraberce tecrübe ede- bilecekleri bir merkeze çağırmaktadır.¹⁷

Tüm dinlerde kutsalın bir araya getirici özelliğinin açığa çıktığı feno- menler müşahade edilmektedir. Ayinler ve ibadetler, bu noktada bir öneme haizdirler. Örneğin Mısır'ın toprak bütünlüğü dini ve mevcut tapınma şe- killerini etkilemiştir. Yine Yunanistan, Çin, Japonya, Hindistan ve Meksi- ka gibi ülkelerde festivaller, bayramlar, törenler gibi ayinlerle güçlendirilmiş şehir cemaatlerine sahip olmuşlardır. Pek çok site devletinin, kendilerine has koruyucu ilahları, ayinleri ve tapınakları vardır. Hintli halklar, şehirle- ri inşa ederken tanrı Vişnu'nun vücut şekillerine göre çizmişlerdir.¹⁸ Örne- ğin; Alman toplumlarının tarihlerinde akrabalık bir araya getirici fonksiyon önemlidir. Çünkü topluluk, karşılıklı fedakarlık üzerine kurulu olup ayrıca, doğumdan ölüme kadar devam eden bir akrabalıkla bir araya gelmiştir.¹⁹

İsrail Milleti, Yahve'nin seçtiği ve onların tanrısı olan bir ilahdır.²⁰ Ken-

¹⁵ Wach, *a.g.e.*, s.74

¹⁶ Ali İmran 103

¹⁷ Bkz. Hücurat 13

¹⁸ Mensching, *Dini Sosyoloji*, ss. 31, 32; Wach, *Din Sosyolojisi*, ss. 120-122; Kehrer, *Din Sosyolojisi*, s. 74-75.

¹⁹ Mensching, *a.g.e.*, s. 26.

²⁰ Çıkış 3:1-13.

dini üstün ve diğer milletlerden farklı gören Yahudiler, kendilerine özgü bir biçimde devlet anlayışlarını geliştirmişlerdir. Çünkü onlara göre Tanrı Yahve, İbraniler içinden kendilerini temsil etmek üzere Avram'ı seçmiş ve onunla sözleşmiştir.²¹ Tanrı, Avram vasıtasıyla onlara vadedilmiş toprakları müjdelemiştir. Bu kutsal sözleşme Yahudileri ortak bir düşünce etrafında kenetler ve bir araya getirir. Yine bu yoğun duyguları telkin etmesi bağlamında Yahudiler için önemli olan şeylerden birisi kefarete kurbanıdır. Eski Ahit'e göre, Kefarete kurbanı yalnız kesilemez ve yenilemez bunun için davetler gereklidir. Burada bir araya gelen davetliler kardeş olarak adlandırılmıştır. Kurban vasıtasıyla üyeler davetli olmuşlar ve kardeş olmuşlardır.²²

Malinowski'ye göre mitlerin yani kutsal öykülerin; sosyal düzeni koruyan bir işleve sahiptir. Onlar, davranışlarımızı yönlendiren öykülerdir. Bu yüzden İsa'nın fedakarca ölümü bir Hıristiyan için ne kadar anlamlı ise, bir ilkel için de mit aynı şeyi ifade edebiliyor. Geleneğin korunması kolektif bir uygulamayı gerekli kılar. Onun için her dindar insan kabul ettiği şeyin korunmasını ve koruduğu şeyin aktarılmasını arzu eder. Kutsal metinler, mitler, toplu ayinler bu yüzden bağlular açısından ilgi çekici ve merkeze doğru toparlayıcı bir rol üstlenir.²³ Bir yemek ziyafeti veya kutsal olduğu gerekçesiyle yapılan bir yolculuk, biraya getirici fonksiyon olarak kutsal bir işleve sahip olabilmektedir. Örneğin Hıristiyanlığın temel sakramentlerinden olan Komünyon ayini bu türden bir paradigma sunar. Bir araya getirici bir işlev içerisinde bu ayine katılanlar İsa'yı anarak onun havarileriyle yediği yemeği anımsamaktadırlar. İsa'nın bedeni konumundaki kilise çatısı altında toplanan cemaat üyeleri, şaraba batırılarak yenen ekmekle, İsa'nın havarileriyle yediği son yemeği tekrardan güncelleştirmiş olurlar. Onlar, kutsal zamanlara geri dönerek İsa'nın çağrısına katılmakta, onunla birleşmektedirler. Çünkü burada yenilen ekmek, İsa'nın etini; şarap ise onun kanını temsil etmektedir. Bu anlamda bir araya gelen Hıristiyanlar, İsa'ya kulak veren bir kardeşler topluluğu olarak görülür. Zaten İsa nezdinde insanlar ile Tanrı arasındaki ilişkiler dikkate alındığında organik bağın ikinci plan-

²¹ Çıkış 17: 1-8; Yaratılış 28,11-9.

²² Çıkış 12:3-11; Tesniye 18: 1-15.

²³ Bronislaw Malinowski, *Büyü, Bilim ve Din*, Çev. Saadet Özkal, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2000, ss. 65, 98, 148.

da yer aldığı görülür. Benim anam kardeşlerim kim? sorusu karşısında kendi cemaatine dikkat çekerek; işte benim anam, kardeşlerim diyerek, bu çatı altında ve kendi etrafında kümelenen insanları kardeşleri ve yakınları olduklarını bildirir.²⁴

2. Dini Bir Fenomen Olarak Doğum ve Ölüm

Bir başka dikkat edilmesi gereken husus ise; doğum ve ölüm olayıdır. Dindar insan için bu tür doğal süreçler, çok önemli anlamlar içermektedir.²⁵ Ölüm ve doğum beraberinde pek çok gizi barındırmakla birlikte, pek çok sonucu da beraberinde getirir. Hayatın vazgeçilmez bir doğum ve ölüm olayları bir dönüm noktasıdır. Toplumsal olarak doğum ve ölüm olayları olumlu veya olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Birliği sağlayan yönüne karşılık, topluluk üzerinde birliği parçalayıcı etkileri de olabilmektedir. Pek çok kültür ve dini gelenekte ölüm, varlığın görünen kısmının sona erdirmesi itibari ile dindar insan için büyük bir gizemi barındıran bir olaydır. Yaşayanlar açısından ölüm dini topluluklar için önemli bir olgudur. Özellikle bir topluluğun başındaki liderin, rehberinin ölümü neredeyse topluluğun devamlılığını sarsacak bir olumsuz bir durumu açığa çıkarma potansiyeline de sahip bir fenomendir. Ölüm, mahrum kalma duygusunu ortaya çıkartarak bireyin kutsallarla örülü evrenine bir tehdite dönüşebilir. Ölümün sarsıcı ve dehşet verici görünürdeki bu yüzü grubu etkisi altına almaya başlarken; bu grup için bir dönüm noktasıdır. Ölümün bu dejeneratif etkisi ve birliği bozucu yönüne karşı ilk refleksler gösterilmeye başlanır. Bir insanın ölümü, grubu parçalamakla tehdit ederken; defin ayinleri, grubu ortak sosyal davranışa zorlar ve yeniden bütünleşmeyi ve toplumun birlikteliğini sağlayarak insanları bir araya getiren bir fonksiyon icra eder. Bu anlamda bu sarsıcı ve haşyet verici duruma karşı koruyucu ritüellerin yapılmaya başlanması şarttır olmamalıdır.²⁶

²⁴ M. Albert Besnard, Oliver Clement and Roger Mehl, *Hıristiyan İlahiyatı*, (Çev. Mehmet Aydın), Konya: An Basımevi, 1983, ss.71-73; Sarıkçıoğlu, *Din Fenomenolojisi*, s. 60; Mensching, a.g.e., ss.17, 93; Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, ss.48, 52; Victor Danner, "Din ve Gelenek", Kutsalın Peşinde, (Ed. Seyyid Hüseyin Nasr, Katherine O'brien), Çev. Süleyman Erol Gündüz, İstanbul: İnsan Y., 1995 s. 28; Sharpe, *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, s. 15, 76.

²⁵ Sharpe, a.g.e., s. 27; Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, s. 126.

²⁶ Kehrer, *Din Sosyolojisi*, ss. 65-67; Wach, *Din sosyolojisi*, ss. 102-103.

Ölüm, kadim zamanlardan bu yana sadece kişiyi ilgilendiren bir olgu olarak algılanmamış; daha çok toplumsal bir fenomen olarak algılanmıştır. Ölüme karşı yapılan bu ritüellerle; grubun her yaştan bireyleri biraya gelir. Bu noktada topluluğun üyeleri üzerinde bir tazelenmeyi yapılması gerekliliğinin sonucu olarak ortak bir anlayış geliştirilmesini sağlar. Sarsıcı ve üzücü duruma karşı yapılan ayinler ve ibadetlerle topluluk yeni kararların, yeni bir başlangıcın gerçekleşmesinin de önünü açar. Bu andan itibaren ölü bundan sonra ya grubun bir parçası olarak ruhani bir şekilde aralarında yaşatılacak ya da onun benliğinin sirayet ettiği ve yaşamında öngörüp işaret ettiği kişiler aracılığıyla grup bir arada kalmaya çalışacaktır. Yine Hıristiyanlıktaki Paskalya Yortusu İsa'nın doğumunun anıldığı bir ilkbahar festivali olmakta, daha önce saydığımız işlevleri kendinde taşıyan bir olay olarak gözükmektedir.²⁷

Avustralya'daki Murngin topluluğunun ayinleri dikkat çekici bir öneme sahiptir. Onların ölmüşlerinden sonra yapılan yas ile ilgili olarak, ilginç bir sembolizm içeren farklı türden ayinleri vardır. Sözelimi ayinler esnasında bulundurulmuş yiyecekler, grubun tümünden tedarik edilir. Ölmüş olan bireyin mezarının yanı başlarında kuyular açılır. Tedarik edilen yiyecekler, ölü'nün yanı başında bulunan bu mezarlardaki kutsal kuyularda yenilir. Ölüm burada sonuçlarını, dayanışmanın bütünleştirici çekirdeği olan kuyuda kendini göstererek topluluğun duygularını bir birlik etrafında düzenler.²⁸ Ölümün bu sarsıcı ve parçalayıcı yönünün aksine pozitif yansımaları, toplumu birbirine kenetleyen muhafaza yönünü de açığa çıkartır.²⁹

“Şöyle derler: Rabbimiz; bizi ve bizden önceki gelip geçen kardeşlerimizi bağışla, kalplerimizde inanmış olanlara karşı hiçbir kin bırakma. Kesinlikle, sen çok şefkatli ve çok merhametlisin. Rabbimiz hesap olunan o gün beni, anamı, babamı ve müminleri bağışla.”³⁰ Cemaat üyeleri kader birliği, ortak kültür ve salt bir beraberlikten öte ileri bir bütünlük örneği gösterir.³¹

²⁷ Sharpe, *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, s.27

²⁸ Wach, *Din Sosyolojisi*, s. 303; Chevalier, *Din Fenomeni*, s. 19, 21, 37; Kehrer, *Din sosyolojisi*, s. 92.

²⁹ Malinowski, *Büyü, Bilim ve Din*, s. 48.

³⁰ Haşır 10; İbrahim 45.

³¹ Yümnü Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, İstanbul: İFAV, 1990, s. 8.

Kutsal değerler daha önce ifade edildiği üzere, aşkın olanla bir bağlantının yanında, insanın sadece iç dünyasını inşa etmekle kalmaz; pek çok tezahürü insanın hayatında dışa aksettirir. Kutsal dış dünya üzerinde olağanca gücünü göstererek birleştirici bir rol üstlenir.³² İnşanın bu çok dinamik yani hem içsel, hem de dışsal olarak dinin bağlısının yaşantısına akseder. Böylelikle onun üzerindeki dönüştürücü ve birleştirici etkisini açıkça görülür. Bununla ilişkili olarak kutsal değerlerin, geniş anlamda dinin toplumsal fenomenler üzerinde sirayet ettiğini görmekteyiz. Şöyle ki Kur'an-ı Kerim'den alınan yukarıdaki pasajlardaki vazedilen dualar, Allah'ın kendi sözleriyle öğretilmekte ve bağlular yaratıcının diliyle inşa olunmaktadır. Kendinden başlayan hareketle bir birlik ruhunu aşulamakta, bunu da kendi özel metodu olan başkaları için dua formuyla sağlamaktadır. Böylelikle hem kişinin kendisi inşa olmakta, hem de her Müslüman diğer Müslümanın dünyasında hatta evreninde bir yer elde etmektedir.

3. Dinin Birleştirici Yönü

Her dinin kendi bağlularını bir çatı altında topladığı, bütünleştirip birleştirdiği, kutsal değerler ve ölçüler dizgesi bulunmaktadır.³³ Bir inanç bilidesi (credo) olarak ifadesini bulan bu dizge veya dizgeler, bağluları tek bir merkeze doğru çekmekte ve ondan hareketle bir yaşam tarzı oluşturmaktadır. Sözgelimi Hıristiyanlık İsa'yı sevmek, tanrının İsa'da tecessümü şeklindeki Kristosentrik (İsa merkezli) bir inanç etrafında kendi inanlarını bir araya getiren bir anlayış sunar.³⁴ İslamiyet'te ise insanların yüce yaratıcıya ibadet etmek için yaratıldıkları ve onları yüce yaratıcı olarak Allah'tan başka hiçbir ilahın olmadığı, tevhit merkezli bir anlayış etrafında inanlarını birleştirmektedir.³⁵ Yine bir Hinduizm, "Ne ekersen onu biçersin" anlayışına bağlı olarak her insanın, doğarken belli bir kasta mensup olarak doğduğunu ve bir üst kasta ancak itaat ederek³⁶ ölümden sonraki yeni dün-

³² Berger, *Kutsal Şemsiye*, ss. 130-131; Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 243; Chevalier, *a.g.e.*, ss.19, 22.

³³ Arslanturk, *Sosyoloji*, s. 348-351.

³⁴ bkz. Besnard, *Hıristiyan İlahiyatı*, ss. 22-23; Clement, *Hıristiyan İlahiyatı*, ss. 66, 71, 73.

³⁵ Zariyat 56; Mümin 65; Haşr 23; Mümtetine 12.

³⁶ James L. Cox, *Kutsalı İfade Etmek*, Çev. Fuat Aydın, İstanbul: İz Y., 2004, ss. 194-195.

yaya gelişle mümkün olacağı bir anlam içerisinde örgütlemekte ve bağlıları tek bir çatı altına toplayan bir paradigma sunmaktadır.

Toplumsal bir fenomen olarak din, fertten hareketle etkilerini kişinin kendinde saklı ve sınırlı tutmaz. Bu etkilerini dışarıya da taşırır. Dindar insan, insan olmanın doğal bir sonucu olarak yeme, içme, barınma, dış dünyadaki tehlikelere karşı koruma gibi fenomenlerin sonucunda, insanlarla iletişim ve etkileşime geçmekte, evlenmekte, kendinden sonraki nesline akarak, hayat bulmaktadır. Bunların üstünde din en büyük görevlerinden biri olanı gerçekleştirmeye başlar. Aynı düşünceden ve inançtan olan insanları bir araya getirmek onları birleştirmek.³⁷ Bu önemli noktadan sonra din tüm gücünü kutsal bir veçhe içerisinde hem siyasi, hem politik olsun hatta hayata dair tüm ilkelerde gücünü ve etkilerini gösterir. Artık sadece kutsalları olan bir dindar insan yoktur. Artık bir şehir, bir ülke hatta bir imparatorluk bu ortak anlayışın üzerine kurulduğu kutsallarla büyüyüp şekillenir.

4. Bir Çekim Merkezi Olarak Mekanlar

Dindar insan kutsalı sadece kendini inşa etmekle sınırlamaz; artık şehirler ülkeler ve imparatorluklar da bu inşa sürecinden nasibini alır. Sözelimi şehirler, artık kutsal ve profan (Dımdışı) arasındaki derin ayrımı da açığa çıkartır. Tanrısal güçle kurulan bu kentler, dinin bağılı olan kişinin gözünde göğün aynası konumundadır. Aziz Augustin bu doğrultuda Platon'un idealar ve arketipler alemi olarak, İdea'nın sureti ve bu suretlerin sureti olan yaşadığımız dünyayı şöyle tanımlar. Mevcut durumda üç farklı görüntüde Zihni İlahi Kent, Zihni Dünyevi Kent ve Şehvi Dünyevi Kentten sözeder. Bu ifadelerden Zihni İlahi Kentin, Tanrının Gökteki Kenti, yani Kudüs'ü; Zihni Dünyevi Kenti şimdiki Kudüs'ü; Şehvi Dünyevi Kent ise, Putpe-restlerin Kenti olarak betimlemektedir.³⁸

Kutsal tezahür ettiği kentler kendilerine yüklenen anlamlarla ve insanları bir araya toplama özellikleriyle yer ve gök aleminin bağlandığı yerler olarak görülür. Birçok mitosta buraları yaratılışın ve tanrısal işaretlerin zühur ettiği bölgelerdir. Onlar çağdaş bir anlatımla beşeri varlığa gebe kalan

³⁷ Chevalier, *Din Fenomeni*, ss.19, 21.

³⁸ Schwarz, *Kadim Bilgeliğin Yeniden Keşfi*, ss. 200-203.

özel mekanlar ve de toplanma yeridir.³⁹ Artık bir takvimleri, kanunları, belirli periyotlarla düzenlenen toplumsal törenleri vardır. Ortak bir amaç içinde bir araya gelmiş insanlar, yaşayabilecekleri bir kozmos içinde varolur. Bu doğrultuda dinsel geleneğin hüküm sürdüğü pek çok ülkelerden özellikle; Çinlilerin, Sümerlerin, Mısırlıların, Maya ve Azteklerin bugün de dahi görebildiğimiz ilahi göksel modellere uygun bir tarzda inşa edildiği düşüncesi hakimdir.⁴⁰

Kutsal ile ilişkili olarak dikkati çeken bir hususta birlik ve beraberliğin ifadesi olan kentlerdir. Rutin olarak yapılan törenler, bayramlar kentlerin kökene ve varoluşlarına işaret ederler. İcra edilen bu uygulamalarla yaratılışın ilk anına, kendilerini bugüne getiren olaylar zinciri olan varlık sebeplerine⁴¹ gönderme yaparlar. Şer odaklarına karşı kazanılmış bir zafer veya yıldönümleri belirgin bir göstergesidir. Bununla yaratılışın veya kurtuluşun ilk anlarına dönüşmekte ve önemli zaman kutsanmaktadır. Bu dönüş bir anmadır ve zamanın yıpratıcı yönüne karşı koruyucu bir unsurdur. Bu türden dini fenomenler uygulanmasıyla yitirilmiş olmaya yüz tutmuş hatıralar canlandırılır ve var olan yapı korumaya alınmaya çalışılır.⁴² Bu bağlamda Wach merasimlerin, törenlerin ve değişik anlamları sembolize eden yıldönümlerinin, bazı milletlerin özel hayatında bugün bile geleneksel toplumlar kadar önemli olduğuna işaret eder. İcra edilen bu merasimlerde önemli ölçüde zenginliklerin harcandığına dikkat çekerek; günümüzdeki bu tören ve uygulamaların; geleneksel toplumlarda icra edilen merasim, tören ve ayinlerle hayrete düşürecek kadar benzerlik olduğuna işaret etmektedir.⁴³

³⁹ Clifford Geertz., „Kültürel Bir Sistem Olarak Din“, *Din Sosyolojisi*, Der: M. Emin Köktaş, Yasin Aktay, 2.b., Konya: Vadi Yayınları, 1998, ss. 178-179; Sarıncıoğlu, *Din Fenomenolojisi*, s. 73; Schwarz, a.g.e., ss. 306, 309.

⁴⁰ Mensching, *Dini Sosyoloji*, ss.46-48; Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, ss. 21-34; Eliade, *Dinler Tarihinin Giriş*, Çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003, s.363; Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, ss.28-34

⁴¹ Frithjof Schuon, *Varlık, Bilgi ve Din*, Çev. Şahabeddin Yalçın, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997, ss. 17-18.

⁴² Sarıncıoğlu, a.g.e., s. 261; Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, ss.15, 20, 25, 29; Victor Danner, „*Din ve Gelenek*“, Kutsalın Peşinde, (Ed. Seyyid Hüseyin Nasr, Katherine O'brien), Çev. Süleyman Erol Gündüz, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 273.

⁴³ Wach, *Din Sosyolojisi*, ss. 71-74.

5. Kutsalın Muhafaza Edici Özelliği

Her din ve geleneksel yapı zamanın yıpratıcılığı, çağın getirdiği değişimlere karşı direngen bir yapı gösterir. Bu yapı, kendi bünyesinde uygulana gelen ayinler, kurbanlar, yapılan ibadetler ve anlatılan mitlerle bir şekilde koruma altına alınır. Böylece hem hali hazırdaki yapı korunmuş olacak, hem de bu korunmuş yapının devamını sağlayacak yeni nesillere miras olarak bırakılabilecektir.⁴⁴ Bu bağlamda; kadim İrandaki baba gibi kabile ve devlet reisi de toplumun koruyucusu olan Mithra'ya kurbanlar sunar. Bu yüce varlıktan gelecek olan herhangi bir şeye karşı, güven temin eden koruyucu bir yöntemdir. Yunan geleneğinde aile içinde baba, insanlar ve ilahlar karşısında koruyucu bir kutsal görev üstlenmiştir. Baba uluhiyetlerin kültürünü garanti altına almak ve adetlerin muhafazasına dikkat etmek ve koruyucu bir önlem olarak, kutsal öğretileri ve geleneği oğluna öğretmek zorundaydı.⁴⁵

Herhangi bir dine bağlı olan insan, belirli kutsallıklar aracılığıyla dünyayı zihninde değiştirir, bu dünya kişinin kendi varlığını devam ettirdiği yegane dünyadır. Bu yüzden bu dünyaya yapılacak dışarıdan bir müdahale hem bireysel, hem de toplumsal anlamda dünyaya yapılan yıkıcı bir müdahale olarak algılanır. Bu yok edici güçlere ve tehdit edici müdahaleler için kutsala seremonilere başvurulur. Kutsalın yoğun olarak hayatında yer eden bir insan için kutsal iki etkin pencere sunar. Birincisi kutsalın inşa edildiği ve etrafında toplandığı yerlerdir. Diğeri ise bunun dışında kalan yerlerdir. Çünkü dünyanın, yani evrenin dışı kaosu, karanlığı, gerilemeyi ve kötülüğe dair imgelerin yaşadığı yerdir. Bu açıdan bakıldığında eski geleneklerde ülkeler dışarıdan gelen tehlikeleri, iblisle özdeşleştirmiş ve kendi ülkelere kaotik dünyadan gelecek her türlü tehlikeye karşı topraklarının etrafına kutsanmış, hendekler kazmış, surlarını kutsamışlardır. Örneğin; Mısır'da Firavun'un hasımları "kurtların, köpeklerin oğulları" gibi isimlendirmelerle kaosa dahil edilmekteydi. Firavun ejderha Apofis'i yenen tanrı Ra ile öz-

⁴⁴ Benedict, Ruth, *Kültür Örüntüleri*, (Çev.Mustafa Topal), Ankara: Öteki Yayınevi, 1999, s. 85; Malinowski, *Büyük, Bilim ve Din*, ss. 98, 150; Schuon, *Varlık, Bilgi ve Din*, s. 18; Wach, *Din Sosyolojisi*, ss. 52, 72.

⁴⁵ Sarıkcıoğlu, *Din Fenomenolojisi*, s. 183; Wach, a.g.e., s. 98; Schuon, a.g.m., ss.18, 30; Benedict, a.g.e., s.85

deleştirilirken, onun hasımları ise, kaosa ait varlıklardan olan ejderha imgesi ile düşünülmüşlerdir.⁴⁶

6. Kutsalın Ayırt Edici Özelliği

Kutsalın muhafaza etme yönü, kurulu imparatorluk veya devlet sistemlerinde kendini gösterir. Kadim zamanlardan bu yana devletin dini bir elit tarafından korunması ve varolan düzenin sürdürülmesinde bu yönünü kullanılmaktadır.⁴⁷ İmparatorluklar ve ülkelerin yönetimi tanrısal bir görünümle tasarlanır. Böylece bu yapı bizzat tanrının öngördüğü yegane sistem olarak kabul edilir. Mutlak anlamda itaat edilmesi gereken devlet bir kült halini alır. Örneğin Çin’de krallık ve faaliyetleri tanrısal olarak algılanır. Başa geçen yeni bir Kral “Ey on bin bölgenin alayları biricik kralınız olarak size söyleyeceklerimi iyi dinleyin. Yüce Chang-Ti (gök tanrısı) hakir milletine bir kanun gönderdi. Kim bu kanuna uygun yaşarsa o daimi bir karaktere bürünür. Bununla beraber sadece hükümdar halkı sulh içinde yaşatır” sözleri pek kadim geleneğin yönetiminde rastlamaktayız. Tanrısal olanın bir izdüşümü olarak algılanan yönetimde hükümdar tanrısal ve gökssel olanın yeryüzündeki tezahürüdür. Hükümdar yada yönetici tanrısal karaktere bürünmüş olup, kendi bütünleştirdiği kutsalı devletin veya statükonun devamını sağlayacak bir biçimde temsil etmektedir. Babil krallıklarında ve Roma imparatorluğunun yönetim geleneğinde bunu görmekteyiz. Kralın bir rahip-kral olması veya Sezar’ın Jüpiter Julius oluşu bu duruma bir örnektir.⁴⁸

Dış dünyanın kaosa ait bir yer olduğu düşünce, kutsalın bir çekim merkezi olarak algılandığı şehirlerde ve topluluklarda karşımıza çıkar. Kutsal olarak görülen yerlerin ve merkezlerin dışındakiler ve içinde barındırdıkları yok edilmeli, uzaklaştırılmalıdır. Örneğin Kitab-ı Mukaddes’teki böylesi bir kozmos anlayışına bağlı olarak kendini “öteki”lerden ayırt eden ve ayırtıran bazı ifadelerle rastlamak mümkündür. “Bunun için kendinizi tak-

⁴⁶ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, ss. 358, 360-361; Mircea Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece Yayınları, 1992, s. 17.

⁴⁷ Kehrer, *Din sosyolojisi*, s. 60.

⁴⁸ Mensching, *Dini Sosyoloji*, ss. 46, 48; Jonathan Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, Cambridge University Press, New York, 2012, s.77.

dis edin ve mukaddes olun; çünkü ben tanrınız rabbim ve önünüzden kovmakta olduğum milletlerin adetleri üzere yürümeyeceksiniz. Çünkü bütün bu şeyleri yaptılar ve onlardan nefret ettim. Fakat size dedim. Söz, onların topraklarını miras alacaksınız ve ben size onu süt ve bal akan diyarı mülk olmak üzere vereceğim, ben sizi milletlerden ayırt eden tanrınız rabbimve bugün önünüze koymakta olduğum bütün bu şeriat gibi o kadar adil kanunları ve hükümleri olana hangi büyük millet vardır.⁴⁹ Bugün sana emretmekte olduğum tanrının rabbin bütün emirlerini tutup yapmak için onun sözünü iyice dinlersen tanrın rab dünyanın bütün milletlerine seni üstün kılacaktır.⁵⁰

SONUÇ

Bir dini bağıslı için dünya, kutsallarla örülü ve tanrısal kaynaklı bir yer olarak tahayyül edilir. Kutsalın etkin bir şekilde rol oynadığı bu evrende dinin bağıslı dünyayı mutlak anlamda tanrısal olanın bir tezhürü olarak anlamlandırmaya çalışır. Bu anlamlandırma kutsalın yansımaları olan dini fenomenler aracılığıyla kendini belli eder. Bunlar, insanların önemli gördüğü zamanlarda, mekanlarda, nesnelere, kutsal görülen şahsiyetlerde ve daha pek çok fenomendeki toplumsal bir işlevde ortaya çıkarır.

Kutsalın toplumsal anlamda en önemli işlevlerinden bir tanesi de biraraya getirici ve toplayıcı özelliğinin olmasıdır. Bu anlamda dinin birleştirici gücünün ve etkilerinin dindar insanın hayatında açıkça görülmesi fazlasıyla rastkanılan bir durumdur. Kutsal onun için kuvvet kaynağıdır. Ayinler, doğum ve ölüm zamanlarında yapılan törenler, bir zafer anısına yapılan kutlamalar, bu yansımaların sadece bir kısmıdır.

Kutsal, kendi etrafında birleştirirken bir bakıma ayrıştırmayı gündeme getirir. Çünkü belirli kutsallıklar etrafında kümelenen insanlar, kendi gruplarını kendilerine özgü bir kutsallık anlayışıyla oluşturular. Dolayısıyla bu alanın dışındakini kutsal olmayan olarak nitelendirir. Bu nitelendirme ve ayrıştırma, dini geleneklere sahip toplulukların daha çok kenetlenmelerini

⁴⁹ Tesniye 4: 1-8; Levililer 20, 7.

⁵⁰ Tesniye 28:1.

ve biraraya gelmelerini sağlarken paradoksal bir biçimde kendileri dışında kalanlardan da ayrışmalarını sağlar.

KAYNAKÇA

- Arslantürk, Zeki. Tayfun Amman, *Sosyoloji*, İstanbul: Çamlıca Yayınlan, 2001.
- Bardill, Jonathan, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, Cambridge University Press, New York 2012.
- Benedict, Ruth, *Kültür Örüntüleri*, (Çev. Mustafa Topal), Ankara: Öteki Yayınevi, 1999.
- Berger, Peter L., *Kutsal Şemsiye*, (Çev. Ali Coşkun), İstanbul: Rağbet Yayınlan, 2000.
- Besnard, M. Albert. Oliver Clement and Roger Mehl, *Hıristiyan İlahiyatı*, (Çev. Mehmet Aydın), Konya: An Basımevi, 1983.
- Bilgin, Vejdî, *Sosyal Çözülme ve Din*, Samsun: Etüt Yayınları, 1997.
- Chevalier, Jean, *Din Fenomeni*, (Çev. Mehmet Aydın), Konya: Din Bilimleri Yayınlan, 1995.
- Cox, James L., *Kutsal İfade Etmek*, Çev. Fuat Aydın, İstanbul: İz Y., 2004.
- Danner, Victor, "Din ve Gelenek", Kutsalın Peşinde, (Ed. Seyyid Hüseyin Nasr, Katherine O'Brien), Çev. Süleyman Erol Gündüz, İstanbul: İnsan Y., 1995.
- Demirci, Kürşat *Dinlerin Dejenereasyonu*, İstanbul: İnsan Y., 1985.
- Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Eliade, Mircea, *Ebedî Dönüş Mitosu*, (Çev. Ümit Altuğ), Ankara: İmge Yayınlan, 1994.
- Eliade, Mircea, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, (Çev. Mehmet Aydın), Konya: Din Bilimleri Yayınlan, 1995.
- Eliade, Mircea, *İmgeler ve Simgeler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece Yayınları, 1992.
- Eliade, Mircea, *Kutsal ve Dindışı*, (Çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara: Gece Yayınları, 2000.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, (Çev. Ahmet Ertürk, Cahit Koytak), Ankara: İşaret Yayınları, 2002.
- Geertz, Clifford "Kültürel Bir Sistem Olarak Din", *Din Sosyolojisi*, Der: M. Emin Köktaş, Yasin Aktay, 2.b., Konya: Vadi Yayınları, 1998.

- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1998,
- Kehrer, Günter. Marx Weber, Clifford Geertz, *Din Sosyolojisi*, (Der: M. Emin Köktaş, Yasin Aktay, Çev. M. Emin Köktaş, Abdullah Topçuoğlu, Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu), Konya: Vadi Yayınları, 2.b. 1998.
- Kitab-ı Mukaddes, İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 1997.
- Malinowski, Bronislaw, *Büyük, Bilim ve Din*, Çev. Saadet Özkal, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.
- Mensching, Gustav, *Dini Sosyoloji*, (Çev. Mehmet Aydın), Konya: Tekin Yayınları, 1994.
- Otto, Rudolf, *The idea OfThe Holy*, İng. Çev. John W. Harvey, Londra: Penguin Books, 1959,
- Sarıkoçlu, Ekrem, *Din Fenomenolojisi*, Isparta: S.D.Ü. Basımevi, 2003.
- Schuon, Frithjof, *Varlık, Bilgi ve Din*, Çev. Şahabeddin Yalçın, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Schwarz, Fernand *Kadim Bilgeliliğin Yeniden Keşfi*, (Çev. Ayşe Meral Aslan), İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Sezen, Yümni, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, İstanbul: İFAV, 1990.
- Sharpe, Eric J., *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, (Çev. Ahmet Güç), Bursa: Arasta Yayınları, 2000.
- Tacou, Constantine, *Din ve Fenomenoloji*, Çevç Havva Köser, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*. (Çev. Ünver Günay), İstanbul: İfav Yayınları, 1995.